

SADRŽAJ GLAGOLJSKOG MISALA KNEZA NOVAKA U DIGITALNOM OKRUŽJU¹

Kristijan Kuhar – Silvio Koščak – Erich Renhart

Staroslavenski institut Zagreb
kristijan.kuhar@stin.hr
Katolički bogoslovni fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
koscak.silvio@gmail.com
Vestigia - Centar za istraživanje rukopisa Sveučilišta u Grazu
erich.renhart@uni-graz.at

UDK: 003.349.1(497.5):272-282.7*1368*
004:272-282.7(497.5)*1368*
<https://doi.org/10.34075/cs.56.4.4>
Izvorni znanstveni rad
Rad zaprimljen 1/2021.

Sažetak

Misal kneza Novaka (1368.) najstariji je datirani misal rimske kurije pisan glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Zbog njegove vrijednosti koja proizlazi iz sačuvanosti od 1368. do danas te zbog činjenice da je bio predloškom na temelju kojega je priređivan hrvatskoglagoljski Prvotisak misala predmetom je znanstvenoga istraživanja skupine hrvatskih i austrijskih znanstvenika.

Ovaj rad donosi temeljna istraživanja Misala kneza Novaka koja su potrebna da bi se sadržaj misala mogao digitalno obraditi u TEI sučelju te na taj način učiniti njegov sadržaj dostupnim široj znanstvenoj i akademskoj zajednici. U obzoru je našega istraživanja struktura sadržaja misala, odnosno njezine liturgijsko-tekstološke cjeline koje će biti predmet daljnjih istraživanja. Rad je koncipiran tako da u prvom dijelu prikaže povijest i sadržaj rimskoga misala, a potom i ovoga misala. Potom se donosi istraživanje liturgičkoga nazivlja koje će biti temeljem za daljnju obradu u računalnome sučelju. Ovim se radom postavlja metodologija suvremenoga pristupa istraživanju glagoljskih misala u okružju suvremene digitalne humanistike.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljski misali, rimski misal, liturgija, digitalna humanistika, hrvatski crkvenoslavenski jezik, TEI

UVOD

Hrvatskoglagoljski misali vrijedan su povijesni, tekstološki i liturgijski izvor. Nastaju prevodenjem s latinskih predložaka i prepisivanjem iz starijih glagoljskih primjeraka. Pitanje njihova nastan-

¹ Rad je financiran preko projekta „Interdisciplinarni pristup hrvatskoglagoljskomu misalu na primjeru Misala kneza Novaka“ Hrvatske zaklade za znanost (IP-2019-04-3797).

ka povezuje se s ćirilometodskom tradicijom, koja je na hrvatskim prostorima izgradila kulturu i pismenost utemeljenu na bogoslužju na crkvenoslavenskome jeziku. Do danas je sačuvano tek desetak rukopisnih hrvatskoglagojskih misala koji sadržajem liturgijskih tekstova odgovaraju rimskom obredu. Među poznatijima je *Misal kneza Novaka* iz 1368. godine.

Suvremena istraživanja izazov su koji potiče na to da se glagoljske misale ponovno otvori i da se u susretu s novim metodologijama i tehnologijama njihov sadržaj prouči kako bismo rasvijetlili njihovu povijest, sadržaj, ulogu i vrijednost. Ovim radom prikazujemo prve zaključke istraživanja *Misala kneza Novaka* te donosimo smjernice za njegovo daljnje istraživanje u okvirima digitalne humanistike. Nedovoljno je poznato da se na hrvatskome govornom području istraživanja starih rukopisa izvode uglavnom u paleoslavističkim okvirima, disciplinski znanstveno povezanim s pojedinim aspektom istraživanja. Projektom „Interdisciplinarni pristup istraživanju glagoljskoga misala na primjeru *Misala kneza Novaka*“ stvaramo metodologiju za cjelovit pristup jednomu srednjovjekovnom rukopisu u suvremenome kontekstu istraživanja. U ovome radu polazimo od temeljnoga istraživanja, a to je liturgijski sadržaj misala i njegovo liturđičko nazivlje koje će biti temelj za smještanje misala u računalno sučelje.

1. O RIMSKIM MISALIMA I NJIHOVU SADRŽAJU

Tijekom srednjega vijeka za slavlje svete mise upotrebljavalo se nekoliko različitih liturgijskih knjiga. „In the early Middle Ages solemn Mass was celebrated from three types of books: the prayer book of the celebrant, lectionaries of the deacon, subdeacon and reader(s), chant books of the soloist and choir.“² Knjiga kojom se koristio slavitelj nazivala se sakramentar i sadržavala je kanon mise i misne obrasce s trima molitvama za čitavu godinu, a samo se ponegdje pojavljuju i predslavlja.³ Uklapanje svih tekstova potrebnih za slavlje u jednu knjigu išlo je usporedno s razvojem brevijara.⁴ Prve primjere liturgijskih tekstova sabranih u jednu knjigu, odnosno misal nalazimo u 10. stoljeću.⁵ Razlike koje postoje u nazivlju

² Stephen Joseph Peter Van Dijk, *The Origins of the Modern Roman Liturgy*, Longmans and Todd, London, 1960., 57-58.

³ Usp. *Isto*, 58.

⁴ Usp. *Isto*, 58.

⁵ Usp. *Isto*, 59.

odnose se na to je li misal bio namijenjen za čitavu liturgijsku godinu (lat. *missale plenum*) ili je pak sadržavao elemente za pojedina slavlja (lat. *missale plenarium*).⁶ Ipak, tek u 12. stoljeću misal postaje prava liturgijska knjiga.⁷ Razni sakramentari bili su najava kasnijih cjelovitih misala, poput onih koji sadržavaju biblijska čitanja ili pak notaciju uz pjevane dijelove i slično.⁸ Tim objedinjenim tekstovima za slavlje euharistije uglavnom se koristio kler⁹, a u njima se ne mogu pronaći mjesta koja bi upućivala na to da su se njima koristili specifično monasi ili klerici.¹⁰ „The missal, in fact, grew in popularity among the clergy along with the development of pastoral care... As the *libelus sacramentorum* was the first Mass book of missionaries and travelling priest and the *liber sacramentorum* the Mass book of the bishop and his cathedral, so the *libellus missalis* with extracts of a few more or less complete Masses is the forerunner of the *missale completum*, the Mass book of the priest and his church.“¹¹

Razdoblje od 1200. do 1500. godine kontekst je u kojemu se širio red mise *secundum consuetudinem Romanae Curiae*, u čemu su posebno sudjelovali prosjački redovi potaknuti jakim rimskim prvo-svećenicima toga razdoblja. Ipak, treba znati da u to vrijeme u Rimu postoje četiri različite obredne prakse, odnosno liturgija papinske kurije, bazilike u Vatikanu, Lateranske bazilike i reformna liturgija kardinala Orsinija.¹² Franjevci su svojim misijskim djelovanjem započeli od 1230. širiti uporabu misala pape Honorija III.¹³, a od 1233./1234. u uporabi je revidiran tekst toga misala nazvan *Indutus planeta, odnosno misal franjevca Hajma iz Favershama*.¹⁴ Drugo

⁶ Usp. *Isto*, 59.

⁷ Usp. *Isto*, 61.

⁸ Usp. *Isto*, 63-64.

⁹ Usp. *Isto*, 64.

¹⁰ Usp. *Isto*, 65.

¹¹ *Isto*, 65.

¹² Usp. Joanne M. Pierce – John F. Romano, *Ordo Missae of the Roman Rite: Historical Background*, u: Edward Foley (ur.), *A Commentary on the Order of Mass of The Roman Missal A New English Translation Developed under the Auspices of the Catholic Academy of Liturgy*, Liturgical Press, Collegeville, 2011., 23-24.

¹³ „Pod papom Honorijem III. (1216. – 1227.) papinska je kurija priredila misal *Missale secundum usum Romanae Curiae*, prilagođen vlastitim potrebama koji je došao i u doticaj s novoutemeljenim franjevačkim redom. Taj je misal bitan, osim za daljnji razvoj misne liturgije, također i za sâm ustroj misala“ (Michael Kunzler, *Liturgija Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2020., 272.). Takav misal postaje exemplum za sve ostale misale sve do Tridentskoga sabora, a i taj sabor čini reviziju zadržavajući formu i sadržaj.

¹⁴ Usp. Joanne M. Pierce – John F. Romano, *Ordo Missae of the Roman Rite: Historical Background*, 24.

izdanje *Hajmova misala* odobrio je papa Klement V., a taj je misal kasnije postao temelj za *Tridentski misal* jer je na temelju toga teksta Ivan Buckard, papinski ceremonijar, izdao 1501. novu reviziju *Hajmova misala*, a taj tekst upotrebljavan je u reformi pape Pija V.

Za projektna istraživanja i liturgijsko-povijesna istraživanja važna je struktura misnoga obrasca za pojedini dan u liturgijskoj godini. Misni se obrazac ravna prema *Ordo missae*, tj. prema redu obreda koji je u rimskoj Crkvi usustavljen u 13. stoljeću. Struktura misnoga obrasca sadržava nekoliko vrsta tekstova: euhologij, biblijska čitanja, pjevane tekstove nastale na temelju biblijskoga teksta ili kršćanskoga ranosrednjovjekovnog pjesništva.

Slavlje svete mise ima dva velika dijela koji se nazivaju *Misa katekumena* i *Misa vjernih*. Do 13. st. ta se podjela zadržala samo nominalno, no ona odjeljuje dio mise kojemu su smjeli prisustvovati samo kršteni članovi od dijela na kojemu su sudjelovali i odrasli pripravnici za krštenje ili katekumeni. U Misu katekumena pripada: *Antiphona ad introitum (Introitus)*, *Kyrie eleison*, *Gloria in excelsis Deo*, *Oratio*, *Lectio (Apostolum)*, *Graduale*, *Tractus* i *Evangelium*. Samo središte euharistijske službe naziva se *Misa vjernih*, a sastoji se od ovih dijelova: *Antiphona ad Offertorium (Offertorium)*, *Oratio Secreta (Super oblata)*, *Canon Missae – Praefatio – Sanctus*, *Pater noster*, *Fractio – Agnus Dei – Comixtio – Pax Domini*, *Communio – Antiphona ad Communionem*, *Oratio ad complendum (Postcommunio)*, *Oratio super populum*.¹⁵ Među svim navedenim elementima nalaze se i rubrike (lat. *ruber*), koje stoje kao upute svećeniku za tijek obreda, naslove pojedinih cjelina i slično.

2. O MISALU KNEZA NOVAKA

Misal kneza Novaka datira se u 1368. godinu, čuva se u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču pod signaturom *Cod. slav. 8*.¹⁶ Ima 270 pergamentnih folija, veličine 32 x 24,5 cm, do kojih je tekst misala na 269 folio stranica. Tekst je pisan uglatom glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom u dvama stupcima po 29 redaka.

¹⁵ Usp. Righetti, *Storia liturgica*, Ancora, Milano, 1998., 181-182.

¹⁶ Usp. Gerhard Birkfellner, *Glagolitische und kyrillische handschriften in Österreich, Der Österreichischen akademie der wissenschaften*, Beč, 1975., 43-51. Digitalno se izdanje nalazi na poveznici <https://onb.digital/result/10031351> (20. 12. 2020.).

Nedavno je izdano fototipsko izdanje s popratnom stručnom i znanstvenom studijom: Mirjana Pavletić (ur.) – Vida Vukoja (ur.) – Vida Jakša Opačić (ur.), *Misal kneza Novaka (1368.) znanstveni i stručni prilozi uz faksimil Misala*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2021.

Pisar poznat iz zapisa na f. 269b naziva se knez Novak¹⁷. Riječ je o knezu Novaku od Ostrovice Ličke, „koji je bio vitez Šolgovski u Erdelju i knez grada Nina u Dalmaciji“.¹⁸ Misal je pisao za crkvu u kojoj će biti pokopan u Lici, ali je kasnije prodan u Nuglu u Istri 1405. godine, o čemu postoji zapis na f. 269v. Marija Pantelić zaključila je da je njegov glagoljski predložak nastao i upotrebljavao se u Zadru, u benediktinskome samostanu sv. Marije¹⁹, dok se za latinski predložak zasad ne mogu donijeti valjani zaključci. Ovaj misal sadržajno odgovara tipu liturgijske knjige koji se naziva *secundum consuetudinem Romanae Curiae*, a u transliteraciji je naslovljen po zakonu rimskoga d'vora (usp. f. 1a).

Premda se u znanstvenoj literaturi govori o cjelovitome misalu, nedostaje mu kalendar.²⁰ U sadržaju ima sve liturgijske i tekstne elemente kao i latinski misali istoga tipa.²¹ Započinje cjelinom temporala (lat. *Proprium de tempore*) od ff. 1a – 154d²², nakon koje dolazi cjelina reda mise (lat. *Ordo missae*) od ff. 155a – 157a. Predslovlja se nalaze na ff. 157a – 159b, nakon kojih slijedi kanon mise (lat. *Canon missae*), koji nije posebno naslovljen kao cjelina, nego započinje riječima *Tebe ubo m(i)(o)st(i)vo o(t)če is(u)h(r)sto)mь s(i)nomь tvoimь g(ospode)mь n(a)šim' priležno m(o)l(im)ь i prosimь* (f. 159a). Nakon kanona pisar je donio komputističku tablicu (f. 162d). Liturgijski i tekstni slijed nastavlja slijed zavjetnih misa od ff. 163a – 172c, koji prekida 20 misa za pokojne od ff. 172c – 173a. Zavjetne mise i mise za pokojne isprepleću se od ff. 173b – 183b. Liturgijska cjelina sanktorala (lat. *Proprium sanctorum*) nalazi se od ff. 183c – 231a, započinje blagdanom sv. Andrije, a završava spomendanom sv. Katarine Aleksandrijske. Komunal (lat. *Commune sanctorum*) nalazi se u sadržaju misala od ff. 231a – f. 255a. Na f. 255a pisar je dodao

¹⁷ Podatak se nalazi na f. 269b, prema: Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368., *Radovi Staroslavenskog instituta*, 6 (1967.), 6, 6.

¹⁸ Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368., 6.

¹⁹ Usp. Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368., 75.

²⁰ U dosad jedinjoj studiji o *Misalu kneza Novaka* Marija Pantelić predložila je da se na temelju usporedne analize glagoljskih i latinskih misala te na temelju historijata ovoga misala rekonstruiru mogući primjer kalendara koji nedostaje (usp. Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368., 36-48).

²¹ Za cjeloviti popis sadržaja vidi: John Harper, *The Forms and Orders of Western Liturgy*, Clarendon Press, Oxford, 1991., 66.

²² *Proprium de tempore* raspodijeljen je prema liturgijskoj godini rimskoga obreda.

misu za dobro stanje grada (lat. *Pro salute civitatis*), koju je vjerojatno ispustio među zavjetnim misnim obrascima.²³ Posebno su vrijedan sadržaj *Misala kneza Novaka* liturgijski tekstovi za obrede (od ff. 255b – 266a, f. 268c) te tekstovi sekvencija i pjevanih dijelova mise na ff. 267a – 268c.

Opisani sadržaj dobiven je temeljnim uvidom i transliteracijom glagoljskoga teksta. Vrijednost *Misala kneza Novaka* nalazi se u njegovoj starini, njegovu sadržaju i činjenici da je poslužio kao predložak za *Prvotisak misala*.²⁴ Na temelju istraživanja ovoga misala stvaramo metodologiju za istraživanje drugih hrvatskoglagoljskih misala. Istraživanje se u prvome redu odnosi na povijesno-liturgijska i povijesno-teološka istraživanja te na liturgijsku tekstologiju, a time se stvaraju preduvjeti da se sadržaj misala ugradi u digitalno sučelje preko kojega bi se mogla vršiti druga istraživanja, posebice lingvistička, leksička, povijesno-književna i slično.

3. LITURGIČKO NAZIVLJE U *MISALU KNEZA NOVAKA*

Jedan je od ciljeva interdisciplinarnoga istraživanja *Misala kneza Novaka* i u digitalnome okružju donijeti transliterirani tekst misala s označenom i pretraživom strukturom, čemu je svrha pomoći istraživačima u snalaženju unutar obimnoga korpusa liturgijsko-tekstološkoga sadržaja glagoljskoga misala. Ovaj dio rada osvrće se na kriterije koje je potrebno postaviti u istraživanju glagoljskih misala i u konkretnome smještaju tih kriterija u digitalnu platformu.

Kako smo ranije naveli opću strukturu misala te donijeli i neke rezultate inicijalnoga istraživanja *Misala kneza Novaka*, ovdje donosimo zaključke istraživanja liturgičkog nazivlja. Liturgičko je nazivlje na crkvenoslavenskome jeziku važno za određivanje strukture glagoljskoga misala i općenito za njegovo označavanje (engl. *tagging*) u računalnome sučelju. Svi sačuvani hrvatskoglagoljski misali tipološki su istovjetni s latinskim misalima *secundum consuetudinem Romanae Curiae*, te je prema tome i liturgičko nazivlje na crkvenoslavenskome jeziku usporedivo s nazivljem na latinskome jeziku.

²³ Marija Pantelić u istraživanju je utvrdila da ovaj misni obrazac imaju samo *Misal kneza Novaka* i *Prvotisak misala* (usp. Marija Pantelić, *Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.*, 26).

²⁴ Marija Pantelić istražila je povijest misala *Prvotiska* uspoređujući ga s drugim glagoljskim misalima i došla do zaključka da je *Misal kneza Novaka* po svojem sadržaju poslužio kao predložak iz kojega je 1483. godine priređen *Prvotisak* (usp. Marija Pantelić, *Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.*, 5-109).

Liturgičko nazivlje određujemo prema nazivima prisutnima u misalu uspoređujući ga s latinskim jezikom prema rimskome misalu iz 1474. godine.²⁵

3.1. Nazivi dana

Dane u tjednu pisar *Misala kneza Novaka naslovljava na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku prevodeći ih s latinskoga. Općeniti je naslov za dan u tjednu feria, prema lat. feria. Tako, dane u tjednu naslovljava ovako:*

hysl. ²⁶	lat.
neděla neděla	Dominica
ponedilakъ	Feria secunda
utorakъ	Feria tertia
srěda	Feria quarta
čtvrtaкъ	Feria quinta
petakъ	Feria sexta
sobota	Sabbato

3.2. Nazivi liturgijskih vremena i blagdana

Liturgijska vremena nalaze se u cjelini temporalala. Raspoređena su prema rimskome običaju na došašće, božićno vrijeme, vrijeme poslije Bogojavljenja, nedjelje uoči korizme, korizmeno vrijeme, uskrsno vrijeme i vrijeme poslije Pedesetnice.

hysl.	lat.
prišas'tvo	Adventus
h(ġsto)vo rožd(e)stvo/rojenie ġrstovo	In natale Domini
epifania	Epiphania Domini
neděla v nůze pučæet se aleluē	Dominca in Septuagesima
neděle prěd' mesopustomъ	Dominica in Sexagesima
neděle na mesopustъ	Dominca in Quinquagesima
neděle posta / koriz'ma	Dominicae in Quagragesimae
k'vatri	Quattor tempora
neděla c'vêt'na	Dominica Palmarum
neděla svetie paski	Dominica Resurrectionis

²⁵ Usp. Robert Lippe (ur.), *Missale Romanum Mediolani 1474.*, Henry Bradshaw Society, London, 1899.

²⁶ Hysl. – hrvatski crkvenoslavenski jezik.

v'zneseniê hr̃stovo
petikostь
nedêle po petikosteh'

In die Ascensionis
In die Pentecostes
Dominicae post Pentecoste

U popisu se nazivlja liturgijskih vremena ne nalaze Gospodnji blagdani koji dolaze tijekom liturgijske godine, poput Navještenja, Preobraženja i Tijelova. Naslovi će se tih blagdana obrađivati uz naslove u sanktoralu i komunalu. Posebnost je hrvatskoglagoljskih misala u tome što se obrojčavanje dana u korizmi ne podudara s latinskim misalima. Tako je, na primjer, četvrtak poslije Pepelnice naveden kao *V četrtakъ .a. (1) posta* (f. 27b), dok je u latinskome misalu navedeno *Feria quinta post cineres*.²⁷

3.3. Nazivi liturgijskih elemenata

Liturgijski elementi čine misni ili liturgijski obrazac. Unutar misnoga obrasca nalazi se bogatstvo tekstova *Svetoga pisma* i euhologija te pjevanih dijelova, koji odražavaju biblijsku teologiju i rano-kršćansko pjesništvo. Misni se obrazac smješta u strukturu obreda mise, tj. ordinarij (lat. *ordinarium*), ali sadržava vlastite tekstualne cjeline, proprij (lat. *proprium*).

Dok su *Kyrie eleison*, *Gloria in excelsis Deo*, *Canon Missae* i *Praefatio*, *Sanctus*, *Pater noster*, *Agnus Dei*, *Comixtio*, *Pax Domini* dio ordinarija, ovi su elementi dio proprija: *introitus* i *psalmus*, *oratio*, *lectio*, *graduale*, *tractus*²⁸, *evangelium*, *offertorium*, *oratio secreta*, *communio*, *oratio post communio*.²⁹

Crkvenoslavenski su naslovi ordinarija, u usporedbi s latinskim ovakvi:

hcsl.	lat.
gospodi pomilui	Kyrie eleison
slava vь višnihь bogu	Gloria in excelsis Deo
propaciê	Praefatio
svetь	Sanctus
otьče našь	Pater noster
aganče boži	Agnus Dei

²⁷ Usp. Robert Lippe (ur.), *Missale Romanum Mediolani 1474.*, 50; Marija Pantelić zaključuje da takve nazive imaju i istočne crkve (usp. Marija Pantelić, Prvotisak glagoljskoga misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368., 10).

²⁸ *Tractus* ili trakt u latinskome misalu pojavljuje se u korizmenome vremenu te se isto tako u *Misalu kneza Novaka* pojavljuje kao poseban liturgijski element.

²⁹ Usp. Robert Lippe (ur.), *Missale Romanum Mediolani 1474.*, 36-37.

Naslovi su proprija na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku:

hysl.	lat.
pěsnъ	Introitus, ali i Graduale, Offertorium, Communio
stihъ	Psalmus
oraciê	Oratio
trahtъ	Tractus
čtenie	Lectio
evanđelie	Evangelium
nad prinošenje / prinosi	Oratio secreta (super oblata)
po brašanci	Post communio
za plk'	Oratio super populum

U nazivlju se liturgijskih elemenata uočavaju razlike u prijevodima. Razlika se pojavljuje između *čtenie*, koje se odnosi na čitanje starozavjetnih ili novozavjetnih odlomaka, i *naslêdovanie*, koje se odnosi na čitanje evanđelja. Također, uvidom u nazivlje ustanovljeno je da u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku naslov *pěsan* dolazi za sve pjevane dijelove u obredu. Naslov *stihъ* označava stih psalma. U ff. 6c-6d donosi se naziv pjevanih elemenata *versus i responsorium*, kao *beršb i otvêtb*. Naslov darovne molitve, lat. *secreta*, u *Misalu kneza Novaka* čuva starinu u jezičnome izričaju te glasi *nad prinošenje*, što bi odgovaralo latinskomu *super oblata*.

3.4. Nazivi u sanktoralu i komunalu

Nazivlje u sanktoralu odnosi se na naslove koji se pridaju svetcima. Radi opsežnosti ovoga rada navodimo samo svetačke epitete koji su pridodani uz ime svetca, a povezuju se i s komunalom. U sanktoralu i komunalu nalaze se vlastiti, odnosno zajednički misni obrasci za svetačke blagdane, prema datumu ili prema kategoriji svetačkoga naslova.

U primjeru donosimo usporedbu nekih svetačkih naslova iz sanktorala, odnosno komunala.

hysl.	lat.
ispovêdnikъ	Confessor
mučeniкъ	Martyrum
dêvъ	Virginis
apustolъ	Apostoli
opatъ	Abbas

Pored toga nazivlja brojnost zavjetnih i pokojničkih misa u *Misalu kneza Novaka* iziskivalo bi stvaranje šireg rječnika liturgičko-

ga nazivlja na hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku. Stoga ćemo sve zavjetne i pokojničke mise označiti crkvenoslavenskim nazivom misa, koji se pojavljuje i u latinskome i u crkvenoslavenskome jeziku.

Gospodnji blagdani, kao i blagdani Blažene Djevice Marije, koji se poklapaju sa sanktoralom, tj. dolaze u tijeku godine izvan liturgijskih vremena, imaju vlastite naslove.

hcsl.	lat.
na očičenie svete bogorodice	In festo Purificationis BV Mariae
na blagovêčenje svete bogorodice	In festo Annuntiationis BV Mariae
na v'znesenie svete dêvi bogorodice marie	In festo Assumptionis BV Mariae
v'zdviženie svetago križa	Exaltatio S. Crucis

Osobitost je *Misala kneza Novaka* što nema svetkovinu Tijela Kristova u sadržaju temporala, a ona se ne nalazi ni u sadržaju sanktorala. Svetkovina Tijela Kristova u rimsku liturgiju ulazi u 13. stoljeću³⁰ te izostanak toga blagdana može upućivati na to je li rukopis preveden sa starije latinske matice ili je priređen iz starijega glagoljskog predloška.

3.5. Nazivi u ritualnim tekstovima

Misal kneza Novaka sadržava i obredne tekstove. Neki su, poput blagoslova vode na *krčenie Gospod̃ne* (Bogojavljenje, f. 260c), a neki su povezani sa svetačkim blagdanima. Nazivlje koje se pojavljuje u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku prijevod je s latinskoga. Tako latinski glagol *benedicere*, u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku glasi *blagosloviti*, poput: *Čiñ blagosloviti vodu, blagosloviti sočivo, blagosloviti sol̃ i zob̃, blagosloviti prsteñ, blagosloviti vino*. Također se pojavljuje i naziv *znamenanie*, u obredu krštenja djece (f. 255b) te *znamenati sol̃* i vodu vsaku nedêlu (f. 263c).

4. KODIRANJE RUKOPISA *MISALA KNEZA NOVAKA*

Prema istraženome i uspostavljenome liturgičkome nazivlju stvorili smo kriterije po kojima će se označavati sadržaj i struktura transliteriranoga misala u digitalnome sučelju, točnije u sučelju TEI – *Text Encoding Initiative*. Nazivlje nam omogućuje da označimo svaki element koji je prisutan u tekstološkome sadržaju misala. Konač-

³⁰ Usp. Matias Augé, *L'Anno liturgico è Cristo stesso presente nella sua Chiesa*, Libreria editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2011., 231; Stefano Roso, *Il segno del tempo nella liturgia*, Elledici, Torino, 2002., 216.

ni je cilj stvoriti računalni program koji će biti pretraživ po sadržaju i strukturi misala, a u kasnijemu dorađivanju i prema liturgijskim i teološkim sintagmama. U tijeku istraživanja na spomenutom projektu odredit će se i bibliografija biblijskih čitanja te će se napraviti sučelje za istraživanje liturgijske tekstologije.

4.1. Primjer kodiranja i neka ključna pitanja u obradi glagoljskog rukopisa

Ono što se odmah primjećuje, ne postoji misal ili koji drugi liturgijski tekst iz hrvatskoglagoljske tradicije koji bi bio dostupan kao kodirani tekst. To znači da se u obavljanju našega zadatka ne možemo osvrnuti na neki utvrđeni put, nego se ovim zadatkom stvaraju kriteriji za buduće digitalne obrade. Sasvim je jasno da se kodiranje teksta može ostvariti na vrlo različite načine, od jednostavne tekstualne transkripcije s tek nekoliko označenih (engl. *tag*) stavki, sve do krajnjeg napora označavanja svake pojedine riječi kako bi se stvorio pravi leksikon, odnosno analitički rječnik glagoljskih riječi.

Izbor koji treba donijeti prije kodiranja teksta uvelike ovisi o tome što želimo postići finalnim produktom kodiranja. Radna skupina dogovorila je nekoliko ciljeva u ranoj fazi radova: 1. postoje visoki znanstveni zahtjevi, to jest istraživanje se obavlja u skladu sa zahtjevima visokih znanstvenih standarda³¹; 2. u kasnijoj fazi istraživanja želimo usporediti druge euhološke tekstove hrvatskoglagoljske tradicije s tekstom *Misala kneza Novaka*, na primjer pojedine molitve, psalme, pjesme – taj je cilj od osobite važnosti za utvrđivanje dijelova rukopisa; 3. digitalno izdanje misala trebalo bi dati jasnu liturgijsku terminologiju s odgovarajućim lemmama u hrvatskome crkvenoslavenskom i latinskom jeziku; 4. kodirani tekst trebao bi imati označene biblijske tekstove koji se pojavljuju u misalu³²; 4. u širem smislu: sve što bi se u krajnjem produktu kodiranja trebalo pretraživati mora biti označeno kako bi se moglo pretražiti.

Na početku kodiranja *Misala kneza Novaka* suočeni smo s nekoliko pitanja. Velik izazov predstavlja prepoznavanje liturgijskih „jedinica”, odnosno njihov točan početak i kraj. Čak ako rubrika i pokazuje zaglavlje liturgijske jedinice i znamo gdje počinje, moramo biti oprezni u određivanju samog kraja jedinice. Javlja se tako nekoliko znanstvenih pitanja. Pripada li pojedini dio posljednjoj molitvi ili ne? Kako se nositi s jedinicama koje nisu naslovljene nekom rubri-

³¹ Sa znatnim utjecajem na radno opterećenje.

³² Sasvim je očito da bismo se mogli susresti s različitim načinima kako se biblijski tekstovi zapisuju u misalu: citati, aluzije, parafraze.

kom? Kako se nositi s dijaloškim segmentima između nekih liturgijskih jedinica? Na ta i druga pitanja morat će se odgovarati tijekom rada na kodiranju teksta. Proces kodiranja teksta zahtijeva izvrsno poznavanje liturgije. A osoba koja radi na kodiranju neizbježno mora donositi odluke u tijeku rada. Donošenje odluka je stalan proces koji će se događati sve do kraja rada na kodiranju teksta. Kako se tijekom rada ne bi stvarale nedosljednosti, na početku se moraju definirati načela, odnosno jasno zacrtati što se radi i na koji način te što se ne radi. Drugim riječima, nije moguće i nije razumno označiti sve što je zamislivo. Stoga se od samog početka moraju službeno proglasiti odluke. TEI³³ ili *Text Encoding Initiative* pruža zasebnu „izjavu o izdanju“ (engl. *edition statement*). Zajedno s „opisom revizije“ (engl. *revision description*) možemo lako dokumentirati put koji smo prešli, a što omogućuje svakome u kasnijoj fazi da nastavi, doda ili produbi naše kodiranje, u skladu s načelima s kojima smo započeli.

Stoga se u nastavku donose neke od najrazboritijih odluka koje smo morali donijeti tijekom postavljanja kriterija za označavanje Misala kneza Novaka kao i tijekom početka rada na kodiranju rukopisa.

4.2. Označavanje rubrika

Rubrika je dio rukopisa koji se zapisuje crvenom tintom, a može izražavati različite upute, naslove i slično. U kodiranju rukopisa misala pridajemo pažnju tim različitostima, odnosno razlikujemo „kvalitete“ pojedinih rubrika.

Element <rubric> može imati različite attribute (engl. *attributes*) koji definiraju njihove kvalitete (engl. *qualities*), odnosno specificiraju razlike među rubrikama.

U kodiranju u TEI sučelju to se vidi u primjeru:

<rubric type=»title»>

<rubric type=»liturgical agent»>, na primjer svećenik, đakon i sl.

<rubric type=»liturgical prescription»>, na primjer „Svećenik podiži svoj glas.“

<rubric type=»liturgical calendar»>, na primjer advent, nedjelja.

4.3. Liturgičko nazivlje

Budući da je jedan od glavnih ciljeva našeg rada uspostaviti dvojezičnu, pretraživu liturgičku terminologiju, moramo označiti sve

³³ Usp. <https://tei-c.org/> (5.10.2021.)

izraze ove kategorije u dva oblika koji upućuju na njihovu interoperabilnost. Ovdje donosimo primjer kategorija koje stvaramo:

```
<category xml:id=»lectio» xml:lang=»la»></category>
<category xml:id=»čtenie»:id xml:lang=»ocs»sameAs=»#lectio»>
  <category>,
```

ili:

```
<category xml:id=»sequentia» xml:lang=»la»></category>
<category xml:id=»šekvenciê» xml:lang=»ocs»
  sameAs=»#sequentia»></category>.
```

Svaki liturgički naziv na hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku ima svoj ekvivalent na latinskom jeziku, a to nam u konačnici pomaže stvoriti indeks liturgičkih pojmova s ekvivalentima na oba jezika.

4.4. Kodiranje inicijala

Vjerojatno nema srednjovjekovnog rukopisa koji ne sadrži inicijale ili što drugo posebno istaknuto u tekstu. Uz uvlake teksta različite boje velika početna slova najčešća su značajka koja svakom tekstu u rukopisu daje vidljivu strukturu. Takvi se elementi rukopisa trebaju kodirati. Postoji niz mogućnosti kako se to može učiniti korištenjem elementa `<hi>` (engl. *highlight*). Ako dodamo određene attribute, možemo izraziti specifičan karakter isticanja, na primjer:

```
<hi>          <hi rend=»ekthesis»>...</hi>
              <hi rend=»initial»>...</hi>
              <hi rend=»rubricated»>...</hi>, i mnoge druge koje
```

nalazimo u smjernicama TEI-a.

4.5. Nečitljiv ili uništen dio teksta rukopisa

Ponekad možemo naići na neke izbrisane ili umrljane dijelove u rukopisnom tekstu. Ako smo u mogućnosti navesti karakter tog dijela teksta, u kodiranju možemo dodati specifikaciju koja daje neke dodatne informacije čitatelju, na primjer:

```
<del> <del rend=»erasure»> ...</del>
<del rend=»strikethrough»> ...</del>
<del rend=»overwrite»> ...</del>
<del rend=»expunction»> ...</del>
<del rend=»erasure» hand=»#mr»> [mr = manus recentior] ...</del>
```

4.6. Marginalije u rukopisima

Situacija slična nečitim dijelovima i nedostacima javlja se i kod dodataka tekstu rukopisa poput marginalija. Mogli bismo čak i detaljno opisati je li riječ o prvoj ili kasnijoj ruci koja je nešto dodala tekstu:

```
<add> <add place=»inline»> ...</add>
<add place=»margin»> ...</add>
<add place=»above»> ...</add>.
```

4.7. Lakune i njihovo popunjavanje

U rukopisnom se tekstu susrećemo s prazninama (lat. *lacunae*). Ako praznina nije preopsežna, odnosno nalazi se unutar jedne linije, ima smisla dodati broj znakova za koje smatramo da nedostaju. Ako praznina ili nedostatak teksta pokriva više redaka ili veće dijelove stranice, staviti ćemo opisnu napomenu:

```
<note> ...</note>.
<gap> <gap reason=»illegible»> ...</gap>
<gap reason=»illegible» quantity=»5» unit=»character»> ...</gap>
<gap reason=»erased»> ...</gap>.
```

4.8. Naknadne bilješke u rukopisu

Srednjovjekovni rukopisi, pa tako i hrvatskoglagoljski rukopisi, sadrže naknadne bilješke koje se nalaze na koricama ili na dodanim listovima. Ako ih želimo zabilježiti, TEI nudi elemente i attribute koji ih opisuju u skladu s tim, npr.:

```
<note> <note place=»top, top_inner, top_center, top_outer»> ...</
note>
<note place=»bottom, bottom_inner, bottom_center, bottom_
outer»>
<note place=»margin_inner, margin_outer»>.
```

4.9. Abrevijacije

Pitanje abrevijacija osjetljivo je poglavlje. *Misal kneza Novaka*, kao i svaki drugi misal, ima mnogo abrevijacija. Na primjer, više se puta spominje riječ „Bog”. U našem misalu nalazimo ga skraćeno s „Bg” ili „B” s potezom ili crticom iznad abrevijacije. Isto vrijedi i za nekoliko drugih vrlo čestih riječi. U TEI kodiranju kratice <abbr>

nalazi se i prošireni oblik riječi ili imena <expan>. U kodiranju teksta u računalnom sučelju mora se naznačiti da je u tekstu rukopisa korištena kratica te se čitatelju mora dati puni oblik skraćene riječi. Najprikladniji način da se to jednostavno učini je sljedeći:

```
<choice>
  <expan>Christus</expan>
  <abbr type=»nomSac»>
    <hi rend=»rubricated»>Chr</hi>
  </abbr>
</choice>.
```

Manje elegantan i precizan, ali praktičniji oblik kodiranja iste riječi bio bi: Chr<ex>istus</ex>. Odluka o tome kako rješavati pojedine abrevijacije stoji na urednicima teksta, posebno s obzirom na abrevijacije koje se mogu ponoviti i do nekoliko stotina puta u jednom tekstu.

U mnogim slučajevima postoje različiti načini kako kodirati rukopisne tekstove. Misal je vrlo složena vrsta knjige, s različitim tekstualnim žanrovima (rubrike, molitve, biblijske perikope, himni, elementi obrednika i slično). Čak i unutar očito jednostavnog žanra kao što je „molitva” nalazimo nekoliko različitih kategorija.

Ikonografski će se elementi *Misala kneza Novaka* dodati kasnije, jer su bitni za ikonografska istraživanja, kao i kodiranje kalendara i pojedinih cjelina koje nisu naznačene ovim kriterijima. Najveći izazov u kodiranju nesumnjivo će predstavljati pitanje dosljednosti u kodiranju prema postavljenim kriterijima, kao i prema izazovima koji se stvaraju tijekom samog kodiranja rukopisnog teksta. TEI zahtijeva jasne strukture i hijerarhijski prikaz jedinica, a ponekad je teško definirati koju jedinicu treba unijeti u računalni kod (tagirati). Taj rad mogu obavljati samo liturgijski stručnjaci dobro upućeni u tekstualnu i liturgičku strukturu misala.

ZAKLJUČAK

Suvremena tekstološka i liturgička istraživanja rukopisnih liturgijskih knjiga odnedavno su povezana s digitalnom humanistikom te povezuju dosege humanističkih znanosti i digitalne tehnologije. Istraživanje hrvatskoglagoljskoga Misala kneza Novaka jednim dijelom ulazi u područje digitalne humanistike i digitalne obrade tekstološkog sadržaja misala. Za potrebe digitalne obrade priredili smo temeljne preduvjete, transliteraciju s glagoljice na latinicu i označili smo liturgičko nazivlje koja će biti uvjet da se misal u digi-

talnom sučelju učini pretraživim. Time se stvara baza koja će biti pretraživa prema sadržaju, a potom će se ista baza nadograđivati pojedinim elementima vrijednim za znanstvenu i kulturnu javnost: označavanje lema, biblijskih čitanja, iluminacija i drugo.

U istraživanju liturgičkog nazivlja Misala kneza Novaka ukazali smo na posebnosti hrvatskoga crkvenoslavenskog liturgičkog nazivlja te stvorili potreban korpus nazivlja za istraživanja i drugih hrvatskoglagoljskih misala. Poznavanje nazivlja pomaže u određivanju sadržaja misala kao cjeline i njegovih posebnih dijelova, pomaže u digitalnom kodiranju, a svakako ukazuje da hrvatskoglagoljska liturgijska tradicija, prisutna u tekstovima misala pripada rimskome obredu i da iz te perspektive treba krenuti u daljnja humanistička i interdisciplinarna istraživanja.

THE CONTENT OF THE GLAGOLITIC MISSAL OF COUNT NOVAK IN THE DIGITAL ENVIROMENT

Summary

The Missal of Count Novak (1368) is the oldest dated missal according to the use of the Roman Court written in Glagolitic script and the Croatian Church Slavonic language. This missal has been subjected to scientific research by a group of Croatian and Austrian scientists due to its great value, arising from the fact it has survived in excellent condition since 1368, as well as the fact it was used as the template for the first Croatian printed missal.

This paper presents the ground research of the Missal of Count Novak that is necessary for the TEI processing of the content of the current Missal so it could be accessible to the broader scientific and academic community. The scope of our research is the structure of the content of the Missal, its liturgical and textological ensemble that will be the subject of the further research. The first part of the research will provide an overview of the history and content of the first Roman-rite missal, and then of the Missal of Count Novak. It will then provide an insight into liturgical terminology, which will serve as the foundation for further digital research and analysis. This research establishes methodology for a modern approach to researching Glagolitic missals in the modern, digital humanities.

Keywords: Croatian Glagolitic missals, Roman-rite missal, liturgy, digital humanities, Church Slavonic language, TEI